

تبیین حجاب و عفاف در سیره حضرت زهرا علیها السلام

زهرا رضائیان*

مقدمه

یکی از نیازهای حقیقی در زمینه‌های تربیتی، دینی، اخلاقی و فرهنگی، مسئله حجاب است. هر چه الگوهای حجاب از مرتبه بالاتر و برتری برخوردار باشند، تأثیرپذیری افراد جامعه در دینداری و معنویت بیشتر خواهد بود و به تبع آن، رشد و تعالی جامعه نیز بیشتر خواهد بود. اسلام به‌عنوان آیین جامع و کامل، در حمایت از شخصیت انسانی و معنوی زن و برای حفظ عفت عمومی، دستوره‌ای حکیمانه‌ای مبتنی بر لزوم رعایت عفت و حیا در ابعاد گوناگون صادر کرده است. «اسلام به مسئله عفاف زن اهمیت می‌دهد. البته عفاف مرد هم مهم است. عفاف مخصوص زنان نیست، مردان هم باید عقیف باشند؛ منتها چون در جامعه مرد به خاطر قدرت جسمانی و برتری جسمانی، می‌تواند به زن ظلم کند و برخلاف تمایل زن رفتار نماید، روی عفت زن بیشتر تکیه و احتیاط شده است»^۱. متأسفانه امروزه در جامعه اسلامی، عده‌ای هر چند ناچیز در صدد مخدوش کردن جایگاه حجاب و حیا در جامعه هستند. این عده تحت تأثیر تمایلات پست حیوانی و شهوانی و نیز القائنات دشمنان بیرونی انقلاب اسلامی، می‌کوشند نقشه‌های شوم دشمنان قسم‌خورده ما را در جامعه پیاده کنند و بی‌حجابی را امری طبیعی جلوه دهند. اگر چه این افراد راه به جایی نخواهند برد، اما با برنامه و تدبیر لازم باید به تبیین این ارزش اصیل اسلامی پرداخت و دختران و زنان مسلمان به رعایت این شعار اسلامی تشویق کرد تا بدین وسیله نقشه کسانی را که به دنبال پیاده‌سازی نقشه‌های دشمنان هستند، نقش بر آب شود. برای تبیین اهمیت و ارزش حجاب و عفاف ضروری است که به معرفی الگوهای کامل

* کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث.

۱. بیانات در دیدار جمعی از زنان، ۱۳۷۶/۰۷/۳۰.

بپردازیم؛ زیرا زبانِ الگو، زبان عمل است و تأثیری که بر افراد می‌گذارد، بسیار عمیق‌تر و ماندنی‌تر از گفتار است. از همین روست که ادیان الهی و مکاتب بشری همواره کوشیده‌اند الگویی از نوع خود انسان را ارائه دهند؛ زیرا به نقش ماندگار الگو در آبادانی و یا بالعکس ویرانی جوامع به خوبی واقفند. حضرت زهر^{علیه السلام}، مظهر کمالات الهی و برترین اسوه انسان‌ها به‌ویژه زنان است. در این نوشتار، سیره رفتاری حضرت زهر^{علیه السلام} در رعایت حجاب و عفاف به عنوان برترین الگوی زنان مسلمان مورد بررسی قرار می‌گیرد.

حجاب و عفت در نگاه

خداوند در آیه ۳۰ و ۳۱ سوره نور ضمن بیان عفت در رفتار به صورت کلی به مردان و زنان جامعه اسلامی، به زنان به طور خاص دستور داده است با حفظ حجاب جسمانی خود، هنگام راه رفتن نیز عقیفانه قدم بردارند. رعایت حیا و عفاف میان زن و مرد به تناسب آفرینش هر یک متفاوت است، اما در هر حال حیا خصلتی بشری است که صرف‌نظر از گرایش‌های فرهنگی و مذهبی قابل طرح است. در دنیای کنونی نیز مطابق قوانین جهانی، اعمال منافی عفت جرم تلقی می‌شود و بی‌عفتی مورد انزجار و نفرت انسان‌هاست.^۱

حجاب، پیوند تنگاتنگی با مقوله «عفت و حیا» دارد؛ چنانکه امام علی^{علیه السلام} فرموده است: «أَحْسَنُ مَلَائِئِةِ الدِّينِ الْحَيَاءُ؛^۲ نیکوترین پوشش دین، حیاست». آن حضرت درباره ضرورت پافشاری بر عفاف فرموده است: «الْعَفَافُ يَصُونُ النَّفْسَ وَيُزَكِّيهَا عَنِ الدُّنْيَا؛^۳ عفاف نفس را ایمن نگه می‌دارد و آن را از پستی‌ها دور و پاک می‌کند».

زن و مرد مسلمان مکلفند از نگاه خیره به یکدیگر پرهیز کنند و با دوری از نگاه‌های آلوده، راه گسترش عفاف را هموار کنند. کسی که عفت چشم را رعایت کند و به دیگری نگاه حرام نداشته باشد، فکرش فراغت و دلش آرامش می‌یابد،^۴ اوصافش نیکو می‌شود^۵ و در نتیجه خداوند، شیرینی ایمان و عبادت را به او می‌چشانند: «النَّظَرُ سَهْمٌ مَسْمُومٌ مِنْ سِهَامِ إِبْلِيسَ فَمَنْ تَرَكَهَا

۱. فتحیه فتاحی‌زاده، زن در تاریخ و اندیشه اسلامی، ص ۲۰۴.

۲. علی بن محمد لثی واسطی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۱۱۸.

۳. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی، غررالحکم و دررالکلم، ص ۱۱۰.

۴. همان، ص ۶۶۳: «مَنْ عَصَ طَوْفَهُ أَرَاخَ قَلْبِهِ».

۵. علی بن محمد لثی واسطی، عیون الحکم و المواعظ، ص ۴۶۴: «مَنْ عَقَّتْ أَطْرَافَهُ حَسَنَتْ أَوْصَافَهُ».

خَوْفًا مِّنَ اللَّهِ أَغْطَاهُ إِيمَانًا يَجِدُ حَلَاوَتَهُ فِي قَلْبِهِ»؛^۱ و به ازای فرو بستن چشم از حرام، قدرت مشاهده شگفتی های عالم و عظمت الهی را می یابد: «غُضُّوا أَبْصَارَكُمْ تَرَوْنَ الْعَجَائِبَ».^۲

رعایت عفاف و حجاب در رفتار در وجود حضرت زهرا علیها السلام تا آنجاست که زن نیکو و شایسته را زنی می داند که مردی (نامحرم) را نبیند و مردی (نامحرم) نیز او را نبیند.^۳ نقل است روزی فرد ناینبایی از حضرت فاطمه علیها السلام اجازه ورود خواست و حضرت به پشت پرده رفت. پیامبر صلی الله علیه و آله که در خانه بود، پرسید: «چرا به پرده رفتی، در حالی که او تو را نمی بیند؟» حضرت زهرا علیها السلام فرمود: «إِنَّ لَمْ يَكُنْ يَرَانِي فَإِنِّي أَرَاهُ وَ هُوَ يَسْمَعُ الرِّيحَ؛^۴ اگر او مرا نمی بیند، من که او را می بینم و او بوی را استشمام می کند». خشنودی حضرت زهرا علیها السلام از محول شدن انجام کارهای خانه به ایشان و معاف شدن از کار بیرون منزل در تقسیم کار توسط رسول خدا صلی الله علیه و آله، به اوج عفت و حیای ایشان در خودداری از اختلاط با مردان و محفوظ ماندن از نامحرمان اشاره دارد. نقل است رسول خدا صلی الله علیه و آله، حضرت فاطمه علیها السلام را مأمور به انجام امور داخل و امام علی علیه السلام را به انجام امور خارج از خانه مأمور کرد. حضرت صدیقه کبری علیها السلام با خوشحالی بسیار از این تقسیم بندی فرمود: «فَلَا يَعْلَمُ مَا دَاخَلَنِي مِنَ الشُّرُورِ إِلَّا اللَّهُ يَا كَفَائِي رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله تَحْمَلُ رِقَابَ الرِّجَالِ؛^۵ جز خداوند نمی داند که من از چنین تقسیمی چقدر خوشحال شدم؛ زیرا پدرم، رسول خدا صلی الله علیه و آله مرا از گریبان گیر شدن با مردان معاف داشته است».

حجاب و عفاف در پوشش

دو واژه «حجاب» و «عفاف» در اصل، در معنای منع و امتناع مشترک هستند. تفاوت میان این دو واژه، تفاوت میان باطن و ظاهر است؛ زیرا عفت حالتی درونی است و تأثیر ظاهر بر باطن و تأثیر باطن بر ظاهر، یکی از ویژگی های عمومی آدمی می باشد. بنابراین حجاب و پوشش ظاهری بیشتر و بهتر، تأثیر بیشتری در تقویت و پرورش روحیه باطنی و درونی عفت دارد؛ چنانکه هر چه عفت درونی و باطنی بیشتر باشد، موجب می شود فرد حجاب و پوشش ظاهری بیشتر و بهتری در مواجهه با نامحرم داشته باشد.

۱. محمد بن محمد شعیری، جامع الاخبار، ص ۱۴۵.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰۱، ص ۴۱.

۳. همان، ج ۴۳، ص ۵۴: «أَنَّ لَا يَرِيْنَ الرِّجَالَ وَ لَا يَرَاهُنَّ الرِّجَالَ».

۴. نعمان بن محمد ابن حیون مغربی، دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۲۱۴.

۵. عبدالله بن نورالله بحرانی اصفهانی، عوالم العلوم و المعارف، ج ۱۱، ص ۲۵۹.

بنابر نقل‌های تاریخی در میان عرب جاهلی و حتی پس از اسلام نیز چنین رسم بود که عموماً زنان عرب لباس‌هایی می‌پوشیدند که یقه پیراهن و گریبان‌هایشان باز بود، دور گردن و سینه را نمی‌پوشاندند و روسری را نیز از پشت سر می‌انداختند؛ به طوری که گوش، بناگوش، گوشواره و جلوی سینه و گردن آن‌ها نمایان می‌شد. در چنین شرایطی بود که آیه ۳۱ سوره نور نازل شد و به زنان دستور دارد پوشش‌ها و روسری‌ها باید به‌گونه‌ای باشد که از دو طرف روی سینه و گریبان افکنده شود تا قسمت‌های یاد شده، پوشیده شود. بنابراین حجاب برتر، حجابی است که تمام اندام زن و جاذبه‌های جسمی او غیر از گردی صورت و دو دست را بپوشاند. چادر را می‌توان کامل‌ترین پوشش در این زمینه دانست؛ زیرا شامل تمام این خصوصیات می‌شود. در واقع عفاف و پوشش کامل و حجاب عقیفانه زن مؤمن، تجسم حرمت و احترام و بهترین سلاح اوست تا افراد بوالهوس و مریض به فکر تعرض و اذیت نیفتند و هرگز کسی به خود اجازه فکر باطل ندهد. بنابراین حجاب و پوشش دینی نه تنها محدودیت و بند و حصار نیست؛ بلکه موجب مصونیت و حفظ حرمت زن می‌شود.

اهمیت این مسئله در نگاه حضرت زهرا علیها السلام تا آنجاست که اسماء بنت عمیس می‌گوید:

در روزهای آخر زندگانی حضرت زهرا علیها السلام با آن حضرت بودم. روزی درباره کیفیت حمل جنازه توسط مردم با من صحبت کرد و با نگرانی فرمود: «چرا جنازه زن را روی تخته‌ای می‌گذارند و بالای دست مردان حمل می‌کنند؟ من بسیار زشت می‌دانم که جنازه زنان را پس از مرگ بر روی تابوت سر باز می‌گذارند و بر روی آن پارچه‌ای می‌افکنند که حجم بدن را برای بینندگان نمایش می‌دهد». به آن بانو توضیح دادم که در سرزمین حبشه تابوتی برای حمل جنازه‌ها درست می‌کنند که بدن میت را می‌پوشاند و سپس به وسیله چوب‌های تر و شاخه‌های نازک درخت، شکل و قیافه آن را ترسیم کردم. حضرت خوشحال شد و فرمود: «اضنعي لي مثله اشتريني سترتك الله من النار؛^۱ برای من تابوتی مثل آن درست کن و مرا (با آن) بپوشان. خدا تو را از آتش دوزخ حفظ نماید».

حساسیت خاص آن حضرت تا آنجا بود که به سفارش به اسماء اکتفا نکرد و به امام علی علیه السلام چنین وصیت کرد: «أوصيك يا ابن عم أن تتخذ لي نعشاً فقد رأيت الملائكة صوّروا صورتَه؛^۲ وصیت می‌کنم تو را ای پسرعمو! که برای من تابوتی درست کنی (دیواردار)، همان‌گونه که

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۲۲۰.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۹۲.

ملائکه شکل آن را به من نشان داده‌اند». این حساسیت خاص حضرت زهرا علیها السلام گویای اهمیت خاص پوشاندن حجم بدن زن از نامحرمان است.

حجاب و عفاف در فعالیت‌های اجتماعی

دین مقدس اسلام از همان ابتدای ظهور به دنبال احقاق حقوق زنان و اعطای حقوق و آزادی‌های طبیعی زن به عنوان نیمی از پیکره اجتماع و احیای شأن حقیقی او بود. از نظر اسلام، زنان مانند مردان در بیشتر مسائل اجتماعی پایگاه و جایگاه مناسبی دارند و نه تنها از حرکت‌های اجتماعی و فعالیت‌های گروهی منع نشده‌اند؛ بلکه مطابق تعالیم مسلم قرآن، مسئولیت‌های اجتماعی متوجه مرد و زن است؛ زیرا در آیین توحیدی اسلام زن همپای مرد، تکامل پذیر و اوجگراست و در پرتو شناخت و عمل، به معراج می‌رود و به تعالی ممکن برای نوع انسانی دست می‌یابد.^۱ قرآن هر گاه از کمالات و ارزش‌های والایی که انسان‌ها بدان می‌رسند، سخن می‌گوید؛ زنان را نیز همدوش و همسان مردان مطرح می‌کند:

إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا^۲ مردان و زنان مسلمان و مردان و زنان با ایمان و مردان و زنان عبادت‌پیشه و مردان و زنان راستگو و مردان و زنان شکیبیا و مردان و زنان فروتن و مردان و زنان صدقه‌دهنده و مردان و زنان روزه‌دار و مردان و زنان پاکدامن و مردان و زنانی که خدا را فراوان یاد می‌کنند، خدا برای [همه] آنان آمرزشی و پاداشی بزرگ فراهم ساخته است.

سیره بانوی بزرگ اسلام و دیگر زنان مورد تأیید پیامبر صلی الله علیه و آله گویای این واقعیت است که با حفظ شأن و منزلت زن، هیچ منعی برای فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی زنان در جامعه وجود ندارد. چنانکه حضرت زهرا علیها السلام در جنگ احد در پشت میدان جنگ حاضر می‌شود و به پرستاری از رسول خدا صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام می‌پردازد.^۳

۱. ر.ک: زهرا حسینی مورودی و دل‌آرا نعمتی پیرعلی، فعالیت‌های اجتماعی زن از منظر قرآن و روایات، ص ۹۹ - ۹۷.

۲. احزاب: ۳۵.

۳. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲، ص ۹۶.

اگرچه اسلام هیچ ممانعتی با حضور زنان در عرصه اجتماع و سیاست نکرده است، اما آنان را از تبرج و خودنمایی منع کرده است تا ضمن حفظ سلامت جسم و روح و آرامش زن، سلامت و آرامش جامعه را نیز تضمین کنند: «وَلَا تَبْرَجْنَ تَبْرُجُ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى؛^۱ و مانند روزگار جاهلیت قدیم زینت‌های خود را آشکار نکنید». در آیه دیگری به آنان چنین توصیه کرده است: «وَلَا يَضْرِبَنَّ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ؛^۲ و پاهای خود را [به‌گونه‌ای به زمین] نکوبند تا آنچه از زینت‌شان نهفته می‌دارند، آشکار شود». بنابراین هر گونه راه رفتنی که موجب آشکار شدن زیورهای مخفی زن شود، از نظر اسلام ممنوع است.^۳ زنان باید در رعایت عفاف و پرهیز از اموری که موجب جلب توجه می‌شود، پرهیزند. در استفاده از وسایل زینتی و استعمال عطر و بوی خوش باید به‌گونه‌ای رفتار کنند که باعث جلب توجه نامحرم و عامل انحراف فکرها و تباهی دل‌ها نشوند.

عالی‌ترین و مؤثرترین نوع حضور در اجتماع را می‌توان در زندگی کوتاه، اما پر بار حضرت زهرا علیها السلام دید. بنابر شواهد تاریخی هر گاه موقعیت اجتماعی اقتضا می‌کرد، آن حضرت فعالانه وارد عرصه می‌شد و آنچه در صفحات تاریخ درخشان مانده است، پوشش کامل ایشان هنگام فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی است که برخی از آن‌ها عبارتند از:

- برنامه‌های علمی و آموزشی بانوی بزرگ عالم برای زنان مسلمان؛^۴
- شرکت در برخی نبردها مانند جنگ احد به عنوان امدادگر؛^۵
- ایراد سخنرانی در مسجد و دفاع از امیر مؤمنان علیه السلام؛^۶
- رفتن به خانه مهاجر و انصار برای یادآوری سفارش‌های پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره امام علیه السلام به آنان؛^۷
- قرار دادن خانه خود به عنوان پایگاه تجمع مبارزان و مجاهدان بنی‌هاشم و تأمین نیاز

۱. احزاب: ۳۳.

۲. نور: ۳۱.

۳. نور: ۳۱.

۴. محمد بن حسن حر عاملی، الفصول المهمة فی اصول الائمه، ج ۱، ص ۶۰۰.

۵. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲، ص ۹۶.

۶. علی بن احمد طبرسی، الاحتجاج علی اهل اللجاج، ج ۱، ص ۹۸.

۷. عبدالله بن نورالله بحرانی اصفهانی، عوالم العلوم و المعارف، ج ۱۱، ص ۵۵۶.

اقتصادی آنان از درآمد فدک؛^۱

در روایت حضور حضرت زهرا علیها السلام در مسجد برای ایراد خطبه، نحوه پوشش آن حضرت این گونه توصیف شده است:

هنگامی که تصمیم گرفتند فاطمه علیها السلام را از فدک محروم کنند و این خبر به آن بانوی بزرگ رسید، آن حضرت روسری خود را به سرش پیچید (خمار بزرگ‌تر از روسری‌های فعلی است که سر و سینه و گردن را می‌پوشانده است) و جلباب خود را بر تن نمود (جلباب یعنی آن عبا یا پیراهن عربی بلند که تمام بدن را بپوشاند. لباسی را که روی لباس‌های دیگر می‌پوشیدند، به خود گرفت و بر تن نمود که محیط بر تمام بدن ایشان بود)، همراه گروه هم‌سن و سال (یا هم‌فکر و هماهنگ) از یاران (و اعوان) خود و زن‌های خویشاوند خود (به سوی مسجد) آمد. در راه رفتن، پا روی پایین لباس خود می‌گذاشت (به دلیل بلند بودن، لباس قهراً زیر پا قرار می‌گرفته است). راه رفتن حضرت هیچ کم از راه رفتن رسول خدا صلی الله علیه و آله نداشت ... سپس (وقتی حضرت وارد مسجد شدند) میان حضرت (و مردم) پرده‌ای آویخته شد و^۲

یکی از مهم‌ترین افتخارات و دستاوردهای نظام جمهوری اسلامی ایران، هویت‌بخشی به زنان است که توانسته‌اند با اتکا به نفس و توانمندی‌های خود در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ورزشی بدرخشند. در ۴۲ سال پس از پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی، بر خلاف دوران منحط رژیم شاهنشاهی که زن ایرانی را همچون زن غربی جلوه و مظهر هیجانانگیزی قرار داده بود، تلاش شده است تا حد امکان از استعداد فکری و توانمندی عظیم زن برای تعالی او و جامعه استفاده شود و این امر در درجه اول برای تحکیم بنیان خانواده به عنوان اصل اساسی تعالی جامعه مدنظر قرار گرفته است؛ یعنی بعد از انقلاب اسلامی، زن مسلمان ایرانی جایگاه اصلی خود را نخست در نهاد خانواده و سپس در عرصه اجتماع بازیافت. نگاهی گذرا به انتشارات و کتاب‌های متعدد در کشور اعم از علمی، پژوهشی، تاریخی، ادبی، سیاسی و هنری که با نام زنان در کشورمان نشر می‌یابد، حکایت از جایگاه والای علمی و مدارج عالی زنان دارد. این پیشرفت‌ها در تمامی حوزه‌ها بروز و نمود دارد. فعالیت زنان ایرانی در

۱. علی بن احمد طبرسی، الاحتجاج علی اهل اللجاج، ج ۱، ص ۵۷.

۲. همان، ص ۹۸.

حوزه‌های پزشکی، تکنولوژیکی و فناوری نیز بسیار چشمگیر است و زنان در حوزه‌های مرتبط با علوم نوین نیز منشاء اثرگذاری و پیشرفت بوده و هستند. حضور ۲۱ درصدی زنان در کرسی‌های استادی دانشگاهی، حضور ۹۸ درصدی زنان در رشته‌های تخصصی پزشکی، فعالیت بیش از ۲۷۰۰ سازمان مرتبط با حوزه زنان، فعالیت ۸۰۰ ناشر زن در کشور، حضور ۴۰ درصدی زنان در پست‌های مدیریتی و... بیانگر جایگاه حقیقی زنان در جامعه اسلامی است.^۱

نتیجه‌گیری

حجاب، یکی از ارزش‌های اصلی جامعه اسلامی است که تأثیرات مختلفی بر زندگی فرد زن مسلمان و نیز اجتماع دارد. مهم‌ترین دلیل پوشش زن، حضور عقیفانه او در اجتماع است تا سلامت روانی خود و جامعه را تضمین کند. رعایت حجاب و عفاف توسط زن مسلمان در سه بعد نگاه، پوشش و رفتار می‌تواند زن مسلمان و به تبع آن جامعه اسلامی را از آلودگی‌های روحی و جسمی حفظ و سلامت و آرامش فردی و اجتماعی را تضمین کند. سیره حضرت زهرا علیها السلام در این زمینه الگویی جامع و شایسته برای زنان مسلمان است تا با پیروی کامل از بانوی بزرگ اسلام، ضمن تضمین سعادت فردی به سعادت جامعه و استحکام آن کمک کنند.

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن‌حیون مغربی، نعمان بن محمد، دعائم الاسلام، تصحیح آصف فیضی، چاپ دوم، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۳۸۵ق.
۲. ابن‌طاووس، علی بن موسی، الطوائف فی معرفة مذاهب الطوائف، تصحیح علی عاشور، چاپ اول، قم: خیام، ۱۴۰۰ق.
۳. بحرانی اصفهانی، عبدالله بن نورالله، عوالم العلوم و المعارف، تصحیح محمدباقر موحد ابطحی اصفهانی، چاپ دوم، قم: مؤسسه امام مهدی علیه‌السلام، ۱۳۸۲ش.
۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، تصحیح سید مهدی رجایی، چاپ دوم، قم: دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.

۱. ستاد حقوق بشر جمهوری اسلامی ایران، «زنان ایرانی پس از انقلاب؛ عزت مادرانه، پیشرفت اجتماعی - سیاسی و کرامت انسانی»، ۱۳۹۹/۱۱/۱۵، کد خبر: ۵۷۵۶.

۵. حر عاملی، محمد بن حسن، الفصول المهمه فی اصول الاثمه، تصحیح محمد بن محمدالحسین القائینی، چاپ اول، قم: مؤسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام، ۱۴۱۸ق.
۶. _____، وسایل الشیعه، تصحیح مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام، چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۷. حسینی مورودی، زهرا و دل‌آرا نعمتی پیرعلی، فعالیت‌های اجتماعی زن از منظر قرآن و روایات، چاپ اول، تهران: راشدین، ۱۳۹۵ش.
۸. شعیری، محمد بن محمد، جامع الاخبار، چاپ اول، نجف: مطبعة حیدریه، [بی‌تا].
۹. طبرسی، علی بن احمد، الاحتجاج علی اهل اللجاج، تصحیح محمدباقر خراسان، چاپ اول، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۱۰. طوسی، محمد بن حسن، الامالی، تصحیح مؤسسه البعثة، چاپ اول، قم: دارالثقافه، ۱۴۱۴ق.
۱۱. فتاحی‌زاده، فتحیه، زن در تاریخ و اندیشه اسلامی، چاپ چهارم، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶ش.
۱۲. لیشی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ، تصحیح حسین حسینی بیرجندی، چاپ اول، قم: دارالحديث، ۱۳۷۶ش.
۱۳. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، تصحیح جمعی از محققان، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.

سایت‌ها

۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی).
۲. ستاد حقوق بشر جمهوری اسلامی ایران، «زنان ایرانی پس از انقلاب؛ عزت مادرانه، پیشرفت اجتماعی - سیاسی و کرامت انسانی»، ۱۳۹۹/۱۱/۱۵، کد خبر: ۵۷۵۶.